

Izabela Wnuczek

(rec.) Viktor Ī. Kločko (red.), *Gordiiivs'kij mogil'nik*, Winnica 2011, 287 stron

W 2011 roku, dzięki wsparciu Centrum Naukowo-Badawczego „Rätivna arheologična služba” Instytutu Archeologii NAN Ukrainy, ukazała praca zbiorowa pod tytułem *Gordiiivs'kij mogil'nik*. Jej redaktorem jest Viktor Ī. Kločko, a cała problematyka dotyczy odkrycia cmentarzyska kurhanowego, położonego 0,5 km od wsi Gordiiivka (dalej Hordijwka) w obwodzie winnickim na Ukrainie. Cmentarzysko zajmuje płaskie wyniesienie na prawym brzegu Bohu, między jego dwoma dopływami (S. S. Berezans'ka, V. Ī. Kločko 1998, s. 2). Zarejestrowano tam 42 kurhany, spośród których 38 stanowiły pochówki datowane na późną epokę brązu, 1 przypisano Sarmatom, a 3 okazały się naturalnymi pagórkami.

Wstępne wyniki badań prowadzonych na tym stanowisku, opublikowane zostały w 1998 roku w pracy *Das Gräberfeld von Hordeevka*, wydanej w Niemczech w serii „Archeologie in Eurasien” (S. S. Berezans'ka, V. Ī. Kločko 1998). Poza analizą materiałów pochodzących z cmentarzyska, znalazła się tam paleoantropologiczna analiza szczątków ludzkich.

Najnowsze, omawiane studium, dotyczy szerszej problematyki. Skupia się ono chociażby na ustaleniu chronologii stanowiska w oparciu o uzyskane daty radiowęglowe, próbie rekonstrukcji stroju pochowanych kobiet, czy też aspektach związanych z położeniem nekropolii na szlaku handlowym.

Publikacja obejmuje 287 stron zawierających wstęp oraz dziewięć artykułów, poruszających wieloaspektową tematykę. Całość zakończona jest podsumowaniem redaktora, który prezentuje odkrycia z Hordijwki na tle problematyki późnej epoki brązu na prawobrzeżnej Ukrainie. Autorami poszczególnych artykułów są naukowcy ukraińscy, rosyjscy i polscy, zajmujący się tematyką epoki brązu w strefie lasostepu, a także specjaliści z innych dziedzin. Całość przyjmuje zatem formę rozbudowanego, międzynarodowego i interdyscyplinarnego studium przypadku.

Pierwszy, najobszerniejszy artykuł jest autorstwa Sofi Berezans'kiej i Viktora Ī. Kločki i nosi tytuł *Gordiiivs'kij mogil'nik*. Obejmuje on podstawowe zagadnienia związane z odkryciem, takie jak opis cmentarzyska, praktykowany na nim obrządek pogrzebowy, analizę zabytków i chronologię. Porusza on także kwestię przynależności kulturowej stanowiska. Analiza materiałów pochodzących z nekropolii pozwoliła na poznanie zwyczajów funeralnych tego unikatowego cmentarzyska kurhanowego uważanego za najbogatsze w późnej epoce brązu na obszarze Środkowej i Wschodniej Europy. Jednak charakter cmentarzyska nie znajduje analogii wśród innych stanowisk

sepulkralnych z tego czasu. Przeplatają się tu tradycje zachodnich kultur mogiłowych i pól popielnicowych z kulturami miejscowymi i wschodniośrodkowomorskimi.

Niezwykle ważną kwestią jest datowanie cmentarzyska, którego czas użytkowania umiejscawia się między XIV, a początkiem X wieku p.n.e., co odpowiada fazom BC – HaA2 (K. Ślusarska 2003, s. 367). Problematyczna wydaje się jednak zaproponowana periodyzacja wewnętrzna. Początkowo wydzielano wyłącznie 2 fazy: wczesną (wschodnia część nekropolii), synchronizowaną z kulturą komarowską i trzciniecką, oraz późną (zachodnia część cmentarzyska), związaną z kulturą biełozierską, wysocką, biełogrudowską i z tarnobrzeską kulturą łużycką (S. S. Berezans'ka, B. Ī. Lobaj 1994, s. 152). W 1998 roku zaproponowano (S. S. Berezans'ka, V. Ī. Kločko 1998, s. 18–21) podział na 4 fazy (I – 1500–1300, II – 1300–1200, III – 1200–1100, IV – 1100–1000 r. p.n.e.). Wynikał on z analizy porównawczej metali pochodzących z nekropolii (głównie noży), ceramiki i elementów uprzęży końskiej z przedmiotami tego samego typu ze wschodniego Śródziemnomorza i Karpat. Następnie, zsynchronizowano te dane z pięcioma niekalibrowanymi datami C14, uzyskanymi dla tego stanowiska. W efekcie tego, dwie pierwsze grupy miały odpowiadać fazie wczesnej, a dwie kolejne – fazie późnej cmentarzyska (K. Ślusarska 2003, s. 367, 380). Ostatni podział, przedstawiony w omawianej publikacji, powstał z kolei na podstawie przebadania większej ilości obiektów metodą radiowęglową i uzyskania dat kalibrowanych. Wyniki tych analiz pozwoliły na uchwycenie 3 faz chronologicznych (I – 1400–1300, II – 1300–1200, III – 1200–900 r. p.n.e.), z których fazy I i II odnoszą się do części wschodniej, a faza III – do zachodniej (S. S. Berezans'ka, B. Ī. Lobaj, V. Ī. Kločko 2011, s. 74). W związku z tymi danymi czas użytkowania cmentarzyska został przesunięty o mniej więcej 100 lat.

Poruszając natomiast kwestię bogatego wyposażenia opisywanych kurhanów autorzy zwracają uwagę, iż nie znamy ich dokładnego inwentarza, ponieważ zdecydowana większość z nich została ograbiona. Badania pozwoliły natomiast określić, że do kradzieży dochodziło w krótkim czasie po pochówku. Wkopy rabunkowe – ich kierunek i skuteczność – wykazują bowiem, że sprawcy dokładnie znali strukturę każdego z kopców i bez większych problemów natrafiali na jamy grobowe zawierające najcenniejsze przedmioty. Złodziejami były zatem osoby współczesne zmarłym i najprawdopodobniej uczestniczące (czynnie albo biernie) w obrzędach pogrzebowych. Trudność może sprawić ustalenie tożsamości społecznej gra-

bieżców. Musieli być oni raczej związani ze szlakiem handlowym, skoro mogli uczestniczyć w tak ważnych wydarzeniach. Poza tym, w najbliższych okolicach Hordijwki nie zlokalizowano żadnej osady z późnej epoki brązu powiązanej z cmentarzyskiem (S. S. Berezans'ka, V. Ā. Kloĉko 2011, s. 7). Stąd teŹ trudno obarczaĉ miejscową ludnoŹ win za jego ograbienie. Ciekawą wydaje się teŹ obserwacja, Źe zjawisko to powtarzało się stale przez około 500 lat funkcjonowania nekropolii. Z tego powodu moŹna przypuszczaĉ, Źe było to związane z jakimŹ trwałym procederem, jak chociaŹby obecnoŹci wŹród grupy biorącej udział w przygotowaniu pogrzbów elit, osbów o nieuczciwych intencjach. Warto zauwaŹyĉ, Źe mimo tego, iŹ zdecydowana wikszoŹ grobów z Hordijwki została ograbiona, to wartoŹc znaleŹisk z tego cmentarzyska pozwoliła uznaĉ je za najbogatsze, pochodzące z pznej epoki brązu w Europie Źrodkowej i Wschodniej, a całe zjawisko uznano za fenomen (V. Ā. Kloĉko 2011, s. 5).

Autorzy artykułu zaznaczają równieŹ, Źe z fazami chronologicznymi związana jest obecnoŹc wpływów innych kultur zasiedlających Europ w pznej epoce brązu. Widoczne są one zarówno w materiale ruchomym, jak i w obrządku pogrzbowym. Jako, Źe cmentarzysko funkcjonowało przede wszystkim na terenach objętych w tych czasach kultur bieloziersk i wczesną grup czernogorowsk horyzontu kimeryjskiego, mówi się o tych ugrupowaniach jako o podłozu całego zjawiska (K. Źlusarska 2003, s. 380–381). WyraŹa się to w sposobie wyrobu naczyń ceramicznych, które nawizuj do standardów garncarskich tych dwu skupisk (K. Źlusarska 2011, s. 370). Ponadto, w kaŹdej z faz zauwaŹalne są doŹc intensywne wpłwy z kręgu kultur mogiłowych – zwłászcza karpackiej kultury mogiłowej i pół popielnicowych – chociaŹby tarnobrzskiej kultury łuzyckiej. Wydzielona na podstawie analiz radiowęglowych grupa I charakteryzuje się dodatkowo elementami unietyckimi, komarowsko-trzcinieckimi, a takŹe pochodzącymi z kultury Monteoru, kompleksu Sabatinovka-Noua czy teŹ z Azji Mniejszej (S. S. Berezans'ka, V. Ā. Kloĉko 2011, s. 66–68). W fazie II występują wzorce komarowsko-trzcinieckie, bielogrudowskie, czy z obrębu kultury Gava. Poza nimi rejestruje się obecnoŹc przedmiotów typowych dla Azji Mniejszej i Grecji (kultura mykenska, okres SH IIIB – C, 1300–1200 lat p.n.e.), co związane jest z odbywającymi się w tym okresie wędrówkami Ludów Morza (S. S. Berezans'ka, V. Ā. Kloĉko 2011, s. 68–70). Grupa III z kolei posiada dodatkowo wiele nawiązań do greckiej kultury minojskiej (okres IIIA – IIIB, 1100–1000 lat p.n.e.), Bliskiego Wschodu, czy Azji Mniejszej, a takŹe elementy typowe dla kultury katakumbowej (S. S. Berezans'ka, B. Ā. Lobaj, V. Ā. Kloĉko 2011, s. 70–74).

W kontekŹcie tych rozwaŹa na szczególną uwagę zasługuje fakt, Źe tak silne zróznicowanie materiału wystpi na względnie niewielkim cmentarzysku, które było uŹytkowane przez około 500 lat. Mamy zatem do czynienia ze zjawiskiem niezwykłym. Przez tak długi okres na nekropolii w Hordijwce pochowano zaledwie 40 osbów (kurhany nr 5 i 32 zawierały po 2 pochówki z omawianego okresu). Łczajc te informacje z bogactwem znaleŹisk nie sposób odrzuciĉ teŹe, Źe kopce wzniesiono osobom posiadającym wysoki status społeczny. Trudno natomiast jednoznacznie stwierdziĉ, z czego on wynikał – czy pochowanymi byli przedstawiciele jednej, elitarnej grupy, pełniący ŹciŹle okreŹlon funkcj, czy teŹ dobór miejsca pochówki by podyktowany tradcj miejsca owianego prestiŹem.

Łczajc obie moŹliwoŹci trzeba pamitaĉ, Źe wielokulturowoŹc stanowiska wynika z jego połozenia na szlaku handlowym widujym znad Morza Czarnego nad Morze Bałtyckie, o czym traktuje drugi artykuł, którego autorem jest V. Ā. Kloĉko (2011a). Szlak ten prowadzi przez stref pontyjsk rzek Boh, po czym wiódł wzdłuz Bugu i Wisły do Bałtyku (A. KoŹko, V. Ā. Kloĉko 2011, s. 11). Intensyfikacja ruchu na trakcie nastąpiła w XIII i XII wieku p.n.e., co związane jest z kryzysem w strefie wschodniego Źródziemnomorza i początkiem wędrówek Ludów Morza (V. Ā. Kloĉko 2011, s. 116; P. Suchowska-Ducke 2011, s. 173). Na ten okres przypada największa liczba pochwkw odkrytych na cmentarzysku. Warto przy tym zauwaŹyĉ, Źe wikszoŹc znaleŹisk z Hordijwki posiadających „obcą” proveniencj, pochodzi z terenów przez które przebiegał szlak, co dodatkowo Źwiadczy o utrzymywanych w tamtych czasach kontaktach międzykulturowych.

W trzecim z kolei artykule, jego autorka – polska badaczka Katarzyna Źlusarska, stara się odpowiedzieĉ na pytania o genez i przynaleŹnoŹc kulturową znaleŹisk z Hordijwki. Przedstawia ona zatem koncepcje ich interpretacji, takie jak: genetyczno-kulturową, spowodowaną migracjami ludnoŹci z zachodu na wschód, czy funkcjonalno-genetyczną, wskazującą proces kulturowej integracji jako czynnik sprawczy omawianego zjawiska (K. Źlusars'ka 2011, s. 125–126). Ponadto podejmuje ona prób wyznaczenia alternatywnego rozwiązania tego problemu, wydzielając dwie grupy pochwkw na podstawie zestawienia typologii zabytków z cmentarzyska z panującymi na nim zwyczajami (K. Źlusars'ka 2011, s. 128). Szczegółowa analiza obrzdki pogrzbowej pozwala ponadto okreŹliĉ szereg wyznacznik omawianej nekropolii, które jednakŹe nie odbiegają od tradycji poszczególnych miejscowych kultur (K. Źlusars'ka 2011, s. 129–133). Z tego teŹ tytułu moŹna podwaŹaĉ teŹe o fenomenie cmentarzyska w Hordijwce (K. Źlusarska 2011, s. 370).

Mimo wskazanych wtpliwoŹci, trudno zaprzeczyĉ, Źe w tym omawianym przypadku mamy do czynienia ze stanowiskiem szczegłnej rangi. Z jednej bowiem strony w jego inwentarzu odnajdujemy wiele analogii do kultur europejskich pznej epoki brązu, z drugiej natomiast – traktującej zagadnienie całocisto – jest to ewenement, któremu trudno przypisaĉ jednoznaczne paralele. Podejmowane są jednak próby odnalezienia miejsc o podobnym charakterze. Prawdopodobnie miejscem pochówki elit było takŹe cmentarzysko połozone niedaleko wsi Peĉera (obw. Vnnica, Ukraina), które stało się przyczynkiem docieka V. Ā. Kloĉki, M. V. Potupĉika i K. Źlusars'kiej (2011, s. 141–150) – autorów kolejnego artykułu. Odkryto tam 8 kurhan datowanych między XV a przełomem XI i X wieku p.n.e.. Są one co prawda mniejsze i uboŹsze od hordijwskich, jednakŹe stwierdzony tam obrządek pogrzbowy wskazuje na pewne podobieństwa. WŹród wyposaŹenia grobowego na tej nekropolii występuje jednak mniejsze zróznicowanie. Ponadto, wykazuje ono przede wszystkim nawiązania do kultury wschodniotrzciniackiej i bielogrudowskiej oraz do znaleŹisk scytyjskich (V. Ā. Kloĉko., M. V. Potupĉik, K. Źlusars'ka 2011, s. 141–142, 144). Dodatkowo, w porównaniu z cmentarzyskiem w Hordijwce, brakuje tam materiał typowych dla Źwiata Źródziemnomorskiego. Wskazywałoby to na fakt, Źe pochowana została tam ludnoŹc związana raczej ze Źrodowiskiem lasostepu.

W tym miejscu warto również dodać, że powiązaniom międzykulturowym (w tym śródziemnomorskim), znanym z Hordijwki, odpowiada także stanowisko Dikiy Sad (obw. Mikolajev, Ukraina), znajdujące się niedaleko ujścia Bohu. Odkryto tam ufortyfikowaną osadę, która najprawdopodobniej pełniła w późnej epoce brązu funkcję portu na szlaku handlowym łączącym Morze Czarne z Morzem Bałtyckim (P. Suchowska-Ducke 2011, s. 176–177).

Wszystkie trzy zestawione powyżej stanowiska w kontekście pochodzących z nich znalezisk, pozwalają na wysunięcie dość rozbudowanych hipotez na temat znaczenia terenów lasostepu dla rozwoju handlu i utrzymywania dalekosiężnych kontaktów w późnej epoce brązu.

Istotnym elementem badań nad problematyką cmentarzyska w Hordijwce jest szczegółowa ekspertyza wybranych przedmiotów metalowych, przeprowadzona przez T.Ū. Goško. Efekty jej pracy zostały zaprezentowane w piątym artykule i stanowią aktualizację oraz uzupełnienie wyników opublikowanych w 1998 roku (S. S. Berezans'ka, V. Ī. Kločko 1998, s. 49–76). Na podstawie tych analiz porównano wyroby z cmentarzyska z wytworami kultur z nim sąsiadujących. Wskazano ponadto różnicowanie tego inwentarza ze względu na jego funkcję. W hordijwskich grobach znalazły się zatem przedmioty codziennego użytku, ozdoby, elementy uprząży końskiej, przedmioty rytualne, uzbrojenie oraz wiele innych drobnych elementów (T. Ū. Goško 2011, s. 200). Ponadto, w artykule zaprezentowano charakterystykę składu metalu, co pozwoliło autorce na skonstruowanie wniosków na temat problematyki obróbki tych przedmiotów (T. Ū. Goško 2011, s. 205).

Ciekawym wątkiem pojawiającym się w omawianym opracowaniu jest próba rekonstrukcji stroju kobiet, na podstawie znalezisk z pochówków z cmentarzyska Hordijwka (V. Ī. Kločko, Z. O. Vasina 2011, s. 237–238). Autorzy już na samym początku przedstawili 3 typy takiej rekonstrukcji – autentyczny, apodyktyczny i hipotetyczny, obierając ten trzeci jako właściwy. Propozycja odtworzenia kobiecego ubioru została oparta na układzie jego elementów w stosunku do ułożenia szczątków w poszczególnych grobach. Wskazano zatem, posiłkując się ikonografią z zasięgu kultury minojskiej i achajskiej, na prostotę panującego kanonu. Cechą wspólną wszystkich kobiet miało być noszenie fartucha (V. Ī. Kločko, Z. O. Vasina 2011, s. 240–241). Ponadto uznano, że noszone były również przepasane spódnice, a na ramiona zarzucano płaszczy (V. Ī. Kločko, Z. O. Vasina 2011, s. 245). Należy w tym miejscu jednak podkreślić, że wyniki badań ze względu na ich charakter pozwoliły wyłącznie na rekonstrukcję stroju pogrzebowego, a duży procent wyrobienia grobów także wpłynął na słabsze możliwości rozpoznania problemu.

Siódmy artykuł, autorstwa V. Ī. Kločki, dotyczy natomiast nowych znalezisk wpasowujących się w styl hordijwski, pochodzących z okolic Winnicy. Przybliżone zostały zatem zbiory z prywatnych kolekcji, wzbogacające dotychczasowy inwentarz (V. Ī. Kločko 2011, s. 250–252). W przypadku tych zabytków nie można jednoznacznie określić miejsca ich pochodzenia. Jednakże z uwagi na stopień ograbienia cmentarzyska, można w nich próbować dopatrywać się brakujących elementów.

Wkopy rabunkowe wpłynęły na stan rozpoznania paleoantropologicznego szczątków kostnych z hordijwskich kurhanów, co stało się obiektem badań L. V. Litvinovej (2011, s. 259–269).

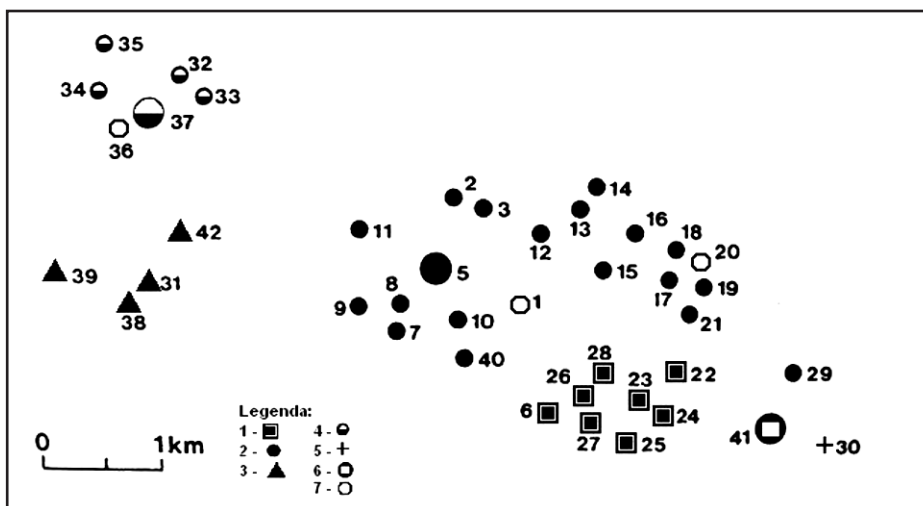
Ze względu bowiem na zły stan zachowania większości szkieletów, tylko w pięciu przypadkach można było wykonać miarodajne analizy (L. V. Litvinova 2011, s. 260). Wykazały one, że wszyscy zmarli w chwili śmierci znajdowali się w przedziale wiekowym *Adultus* bądź *Maturus*, przy czym czterech z nich sklasyfikowano jako mężczyzn, a płci piątego nie udało się określić (L. V. Litvinova 2011, s. 261–262). Ponadto, wszystkie brane pod uwagę czaszki miały cechy typu śródziemnomorskiego, natomiast budowa szkieletów wykazywała podobieństwa do przebadanych materiałów ze stanowisk kultury biełozierskiej (L. V. Litvinova 2011, s. 263). Wnioski te zdają się zatem wpisywać w koncepcję o szczególnej roli cmentarzyska w Hordijwce na szlaku handlowym wiodącym znad Morza Czarnego nad Morze Bałtyckie i zarazem łączącym świat śródziemnomorski z kulturami lasostepu i środkowej Europy.

Ścisłe związane ze szlakiem są także bardzo liczne znaleziska bursztynu na omawianej nekropolii. Ich opracowaniem zajęła się V. O. Šumova (2011, s. 270–274), autorka ostatniego artykułu. Obecność paciorków bursztynowych zarejestrowano we wszystkich grobach, a analiza surowca pozwoliła wyciągnąć wniosek, że jest to bursztyn pochodzenia bałtyckiego (S. S. Berezans'ka, V. Ī. Kločko 2011, s. 59–62; V. O. Šumova 2011, s. 270–271). Ponadto badaczka zauważyła, że rozmiary i ilość tego typu zabytków różnicują pod względem bogactwa zmarłych pochowanych na cmentarzysku w Hordijwce. Obserwacje doprowadziły ją również do konkluzji, że stanowisko to posiada największy i najbogatszy zbiór bursztynu z tego czasu w całej Europie (V. O. Šumova 2011, s. 270). Dodatkowo, artykuł porusza kwestie związane z etapami upowszechniania się tego surowca (s. 271) oraz jego magiczno-rytualnej funkcji (s. 274).

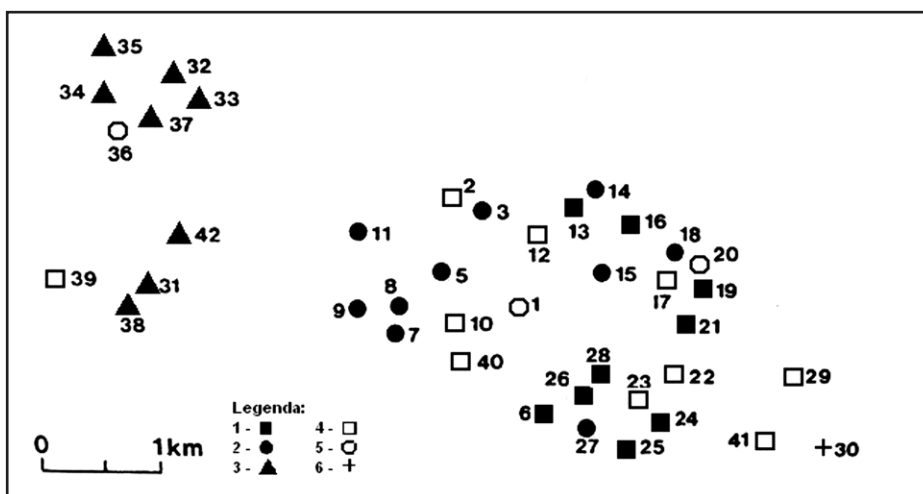
Podsumowaniem całego studium są rozważania jego redaktora, w których określa on opisywane zjawisko „hordijwskim fenomenem”. Ponadto, dostrzega on potrzebę prowadzenia dalszych badań. Powinny one dotyczyć przede wszystkim zagadnienia przynależności kulturowej stanowiska i ustalenia jego ostatecznej chronologii (V. Ī. Kločko 2011, s. 275).

Publikacja *Gordijv'skij mogil'nik* stanowi zatem obszerne studium, poruszające wiele zagadnień z zakresu współczesnej archeologii, skupiając się nie tylko na materiale, ale także na próbach jego interpretacji. Warto także wspomnieć, że większość z artykułów opatrzona jest ilustracjami i zdjęciami, które wzbogacają treść i pozwalają przyjrzeć się bliżej różnorodności i bogactwu cmentarzyska.

Lektura książki skłania jednakże do refleksji i budzi wiele pytań. Ciekawą kwestią wydaje się chociażby pochodzenie bursztynu. Skoro bowiem w inwentarzach kurhanów z Hordijwki nie znalazły się wyroby wykonane z miejscowych (wołyńskich) pokładów opisywanego surowca, a paciorkom towarzyszyły przedmioty typowe dla wschodnich terenów śródziemnomorskich, to można przypuszczać, że pochowane osoby były bezpośrednio związane ze szlakiem handlowym. Ich groby łączyły bowiem elementy 3 stref leżących na jego trasie – kultur środkowoeuropejskich, lasostepowych i wschodniego Śródziemnomorza. Na podstawie tych dociekań można zatem sugerować, że skoro bursztyn odkryty na ukraińskim stanowisku miał pochodzenie bałtyckie, a nie miejscowe, to zmarli pochowani na tym cmentarzysku nie należeli raczej do społeczności lasostepu, gdyż ludność ta miała dostęp do surowca wołyńskiego (K. Ślusarska 2011, s. 369).

Ryc. 1. Chronologia cmentarzyska w Horodijwce z 1998 roku wyznaczona na podstawie inwentarza zabytków. Legenda: 1 – faza I; 2 – faza II; 3 – faza III; 4 – faza IV; 5 – pochówek sarmacki; 6 – brak informacji o charakterze znaleziska; 7 – naturalne kopce (autor: J. Włodek)

Rys. 2. Chronologia cmentarzyska w Horodijwce z 2011 roku wyznaczona na podstawie dat C14. Legenda: 1 – faza I; 2 – faza II; 3 – faza III; IV – kurhany bez dat C14; V – pochówek sarmacki; VI – naturalne kopce (autor: J. Włodek)

Sporną kwestią może się także wydawać powiązanie chronologicznych faz użytkowania nekropolii z jej podziałem przestrzennym. Podział kurhanów grupy wschodniej na rzędy, o czym czytamy w artykule S. S. Berezans'kiej i V. Ā. Kločki (2011, s. 7), nie jest bowiem wyraźnie widoczny na planie cmentarzyska. Bardziej wymowne wydaje się natomiast spostrzeżenie, że według ostatniego podziału chronologicznego (S. S. Berezans'ka, V. Ā. Kločko 2011; ryc. 2), opierającego się na kalibrowanych datach radiowęglowych, najwcześniejsze kurhany (faza I) zlokalizowane są przeważnie w południowo-wschodniej części grupy wschodniej, natomiast kopce z fazy II zajmują jej północno-zachodnią część (czyli centralną część całego skupiska). Obserwacja ta pokrywa się również, w dużej mierze, z podziałem z 1998 roku (S. S. Berezans'ka, V. Ā. Kločko 1998, s. 18–20), według którego materiały fazy I pochodziły z południowej i południowo-wschodniej części cmentarzyska, a fazy II odpowiadały kurhany ze strefy północno-wschodniej i centralnej. Faza III z kolei, objęła kopce z zachodniego skupiska, a IV, z północno-zachodniego (ryc. 1). Uwaga ta wy-

daje się być pomocna przy próbie ustalenia kierunku rozwoju cmentarzyska, które przesuwają się z południowego wschodu na północny zachód. Warto również zauważyć, że w tym samym kierunku były najczęściej zwrócone głowy pochowanych osób (S. S. Berezans'ka, V. Ā. Kločko 2011, s. 47).

Wyjątkowość cmentarzyska w Hordijwce wynika z wielkiego bogactwa pochodzących z niego zabytków z których wiele można łączyć z funkcjonującym szlakiem handlowym. Warty uwagi wydaje się także fakt, iż przy tak dużym zróżnicowaniu widocznych wpływów, przez cały czas użytkowania nekropolii zachowany został jednolity obrządek pogrzebowy, typowy dla kultur lasostepu. Może to świadczyć zarówno o utrwalonej tradycji, jak i o próbie wpisania się w ogólnie przyjęty w danej strefie kanon dotyczący sposobu chowania zmarłych. Ten stan rzeczy mógł z kolei wynikać z chęci poszanowania i kontynuowania miejscowych zwyczajów w celu zjednania sobie zamieszkującej te tereny ludności. Trudno bowiem oprzeć się wrażeniu, że stosunki pomiędzy „tubylcami” a przybyszami musiały być pokojowe, a przynajmniej popraw-

ne, a korzyści z funkcjonowania szlaku obopólne, skoro przez około 500 lat obserwujemy na tym terenie wiele synkretycznych cech kulturowych.

Cmentarzysko w Hordijwce jest zatem doskonałym przykładem strefy przemieszania wpływów i wymiany kulturowej, która nabrała charakteru nie tylko wzajemnej zależności, ale także długotrwałych więzi. Dzięki nim omawiane stanowisko można próbować interpretować nie tylko w kontekście miejsca o lokalnym, ale też o globalnym znaczeniu. Analizując przebieg szlaków można wskazać na pewne podobieństwa po obu stronach tzw. Bramy Przemyskiej gdzie również obserwujemy mieszanie się różnych elementów kulturowych (S. Czopek 2011, s. 453). Stanowisko ma tym samym cechy synkretyczne. Jednakże, ze względu na fakt, że wszystkie pochodzące z niego znaleziska posiadają analogie do znanych wcześniej ugrupowań, nie można określić ich mianem nowej jednostki kulturowej.

Podsumowując omawianą publikację, warto jeszcze raz podkreślić, że znajduje się w niej obszerny opis samego stanowiska i analiza materiałów. Na uwagę zasługuje również fakt wyznaczenia dat radiowęglowych dla kilku kurhanów, co

pozwoiliło na weryfikację dotychczasowej chronologii, której podstawy wydzielenia mogły wydawać się zbyt sztuczne bądź niejasne. Ponadto, analizując oba wydania, zauważa się w nich duży nacisk na wartości metryczne, brakuje natomiast prób wytłumaczenia, zinterpretowania zaobserwowanych zjawisk. Problem ten jest zauważalny chociażby w opisie rozplanowania cmentarzyska, w którym największe skupisko kurhanów zostaje podzielone prostą linią, wytyczoną wzdłuż drogi. Dodatkowo, olbrzymi problem w próbie szerszej interpretacji zjawiska stanowi brak dużej części materiału, wynikający z ograbienia stanowiska w czasach współczesnych jego użytkowaniu.

Praca tworzy zatem obszernie podsumowanie wieloletnich badań, które obarczone licznymi trudnościami nie pozwalają na wysunięcie jednoznacznych wniosków. Możemy zatem akurately próbować odpowiedzieć sobie na pytanie, dlaczego akurat okolice dzisiejszej Hordijwki zostały wybrane na miejsce pochówku elit i jakie czynniki wpłynęły na fakt, że tradycja związana z tym cmentarzyskiem przetrwała przez około 500 lat. Ponadto, oba wydania stanowią ciekawe studium na temat wzajemnych wpływów i więzi związanych z funkcjonowaniem szlaków handlowych i ich rangi w późnej epoce brązu.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Czopek S.
2011 *Rola szlaku Dniestr – San w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*, [w:] Ignaczak M., Koško A, Szmyt M. (red.), *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, Poznań, s. 453–463.
- Berezans'ka S.S., Lobaj B.Ī.
1994 *Kurgannij mogil'nik bronzoje dobi poblizu s. Gordievka na Pivdennomu Buzi, „Arheologija”, N. 4, s. 148–153.*
- Berezans'ka S.S., Kločko V.Ī. (red.)
1998 *Das Gräberfeld von Hordeevka*, Leidorf.
- Berezans'ka S.S., Kločko V.Ī.
2011 *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 7–113.
- Goško T.Ū.
2011 *Metalevi virobi z Gordiiŭki*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 151–236.
- Kločko V.Ī.
2011a *Buz'kij torgovel'nij šláh*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 114–123.
- 2011b *Novi znahidki rečej ta kompleksiv gordiiŭs'kogo tipu na Vinničini*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 250–258.
- Kločko V.Ī. (red.)
2011 *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica.
- Kločko V.Ī., Potupčik M.V., Slūsars'ka K.
2011 *Mogil'nik Pečera*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 141–150.
- Kločko V.Ī., Vasina Z.O.
2011 *Rekonstrukcia žinočogo vbranná za znahidkami v pohovannáh Gordiiŭskogo mogil'nika*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 237–249.
- Koško A., Kločko V.Ī.
2011 *Szlaki tranzytowe bałtycko-pontyjskiego międzymorza, wczesne etapy rozwoju: IV/III – połowa I tys. przed Chr. Zarys projektu badawczego*, [w:] Ignaczak M., Koško A, Szmyt M. (red.), *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, Poznań, s. 11–18.
- Litvinova L.V.
2011 *Paleoantropologični materializ Gordiiŭskogo mogil'nika*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 259–269.
- Slūsars'ka K.
2011 *Gordiiŭka – fenomen či ni? Problemi interpretacji áwiša*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 124–140.
- Suchowska-Ducke P.
2011 *Przestrzeń komunikacyjna północnego Nadczarnomorza w oczach egejszczyków*, [w:] Ignaczak M., Koško A, Szmyt M. (red.), *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, Poznań, s. 167–180.
- Ślusarska K.
2003 *Radiocarbon chronology of the „Hordeevka type”, „Baltic-Pontic Studies”, vol. 12, s. 365–381.*
- 2011 *Typ Hordeevka – studium przypadku. Uwagi o systemie ponadregionalnych więzi kulturowych obszarów dorzeczy Bohu – Bogu w świetle danych archeologicznych i ich interpretacji*, [w:] Ignaczak M., Koško A., Szmyt M. (red.), *Między Bałtykiem a Morzem Czarnym. Szlaki międzymorza IV–I tys. przed Chr.*, Poznań, s. 367–371.
- Šumova V.O.
2011 *Burštini Gordiiŭskogo mogil'nika*, [w:] Kločko V.Ī. (red.), *Gordiiŭs'kij mogil'nik*, Vinnica, s. 270–274.

